

فرمان کلانتری نایین

سعید خودداری نائینی*

چکیده

مقاله می‌کوشد اسناد بجای مانده از شهرستان نایین را معرفی نماید. بدین منظور در ابتدا با اشاره به آثار، بقایا و بناهای تاریخی پیش از اسلام احداث این شهرستان را به سالهای قبل از اسلام منسوب می‌دارد. سپس به بعد از اسلام اشاره دارد و مکتوبات دولتی را اولین اسنادی می‌داند که پس از اسلام به شهرستان نایین می‌پردازد، این اسناد که متعلق به شهرهای یزد یا اصفهان‌اند از نایین به عنوان یکی از توابع آن دو شهر یاد می‌کنند. بطور کلی از اسناد و فرامینی که اختصاص به نایین دارند، تعداد معدودی شناخته و معرفی شده‌اند که از آن جمله‌اند: فرمان میرجلال‌الدین خطیب نایینی متعلق به ۷۰۰ سال پیش و یا اسناد خاندان بزرگ نایین که بطور شخصی در اختیار بازماندگان آن‌ها قرار دارد و هنوز عمومیت نیافته است. بعلاوه مقاله ایرج افشار به نام «پنجاه یادگار از نایین» اطلاعات مفیدی از بناها و کتیبه‌های تاریخی در این شهر ارائه می‌دهد، گذشته از آن مجموعه اسناد موجود در کتابخانه و موزه ملک که به شکل فهرستوار در این مقاله آورده شده است از منابع دیگری است که می‌توان از آن سود جست.

کلیدواژه: نایین، مسجد جامع نایین، فرامین دولتی، فرمان میرجلال‌الدین خطیب، کتابخانه ملک، موزه ملک، عبدالقادر نایینی.

شهرستان نایین در میان شهرهای اصفهان، یزد و کاشان قرار گرفته است و از شهرهای کهن ایران به شمار می‌رود. آثار و بقایای بناهای پیش از اسلام این شهر هنوز مورد بررسی قرار نگرفته است ولی وجود قلعه‌ها (نارنج قلعه) و آتشکده (آتشکده پاکوه) و یافته‌های اتفاقی نشان از اهمیت شهر در دوران پیش از اسلام دارد. در دوره اسلامی شهر نایین به طور مکرر در کتابهای جغرافی در عداد کوره‌های ایالت یزد که دارای جامع و منبر بوده‌اند، ذکر می‌شود و در نقشه‌های اصطخری نائین بر سر راههای باستانی قرار داشته است.^۱ بناهای مهمی از دوره‌های مختلف در این شهر برجای مانده که در تاریخ معماری حایز اهمیت فراوانند. مسجد جامع نایین از قرن دوم تا دوره‌های متأخر تحولات و تعمیراتی را شامل شده است. این شهر در دوره‌های مختلف گاهی به یزد و گاهی به اصفهان تعلق داشته است^۲ و اکنون از شهرستانهای استان اصفهان به شمار می‌رود. تأثیرات هنر اصفهان در هنر نایین به خصوص در هنر فرش بافی نایین که قدمتی نزدیک به یک قرن دارد قابل مشاهده است.

در میان اسناد مربوط به تاریخ و فرهنگ نایین تعداد کمی از این اسناد و فرامین شناخته و معرفی شده‌اند. معدودی از این اسناد در بررسی‌های مختصری که راجع به شهر نایین صورت گرفته به چاپ رسیده است، به عنوان نمونه فرمانی که در مورد میرجلال‌الدین خطیب نایین در کتاب سیمای نایین به چاپ رسیده و متعلق به سال ۷۰۰ دانسته شده است، نمی‌تواند به قبل از قرن یازدهم تعلق داشته باشد (نوع خط و مهر متعلق به دوره صفویه است). برخی از اسناد به خصوص اسناد مرتبط با شخصیتها و حوادث مهم تاریخی این شهر، در دوره‌های متأخر هنوز در دست خاندانها و خانواده‌هایی است که آنها را به صورت میراث در اختیار دارند. بدین جهت در باب تاریخ نایین به متون کوتاهی در سفرنامه‌ها و جغرافیای قدیم و جدید می‌توان استناد کرد. از طرف دیگر وجود بناهای متعدد و کتیبه‌های تاریخی فراوان در این شهر که برخی از آنها توسط استاد ایرج افشار به عنوان «پنجاه یادگار از نایین» در مجموعه مقالات یادنامه استاد پیرنیا^۳ به چاپ رسیده‌اند نیز قابل بررسی هستند. نسخه‌های خطی گوناگونی هنوز در دست مردم پراکنده است و بسیاری از آثار مؤلفان و کاتبان و خوشنویسان نایینی در میان فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های بزرگ و گروهی در کتابخانه‌های یزد و اصفهان وجود دارد.

به دلیل کمبود منابع تاریخی، تاریخ نایین و شهر و مردم آن چندان روشن نیست.

حتی در دوره صفویه نیز که در کنار پایتخت و بر سر شاهراه اصلی جنوب قرار داشته است، اطلاعی از این شهر در دست نیست. در کتابخانه ملک و در مجموع اسناد موزه این مجموعه سندی از قرن دوازدهم هجری به جای مانده است که در باب تعیین کلاتر این شهر در ایام سلطنت شاه سلطان حسین، اطلاعات مفیدی بدست می دهد. در باب کلاتران پیش از آن و نوع حکومت شهر نیز این سند خالی از فایده نیست. این سند در اندازه ۸۱×۲۲ سانتی متر به خط شکسته نستعلیق بر روی کاغذ ترمه در ۳۵ سطر نوشته شده است. اندازه متن سند ۱۳ × ۶۳ سانتی متر و در حاشیه سمت راست ۵ و در بالا ۱۷/۵ سانتی متر تذهیب با شاخه ها و برگها و خوشه های درخت تاک دیده می شود. گل صورتی رنگ محمدی بزرگی در بالای فرمان با برگها و چهار غنچه به نحوی رسم شده که اطراف مهر سلطنتی را فرا گرفته است. عباراتی که از بالای سند تا پایین نوشته شده به قلم زر عبارتند از:

هو الله سبحانه

الملك الله

یا محمد یا علی

متن مهر: حسبی الله بنده شاه ولایت حسین ۱۱۱۲

جانب هر که با علی نه نکوست

هر که گو باش من ندارم دوست

هر که چون خاک بر در او نیست

گر فرشته است خاک بر سر او [ست]

کاغذ سند از دو بخش تشکیل شده و در محل اتصال دو کاغذ در پشت سند مهری

مربع شکل زده شده است: و من یتوکل علی الله فهو حسبه امامقلی

در پشت سند در بخش انتهایی ۸ مهر دیده می شود که در پای عبارات کوتاهی از

تصدیقات و اعترافات به شرح ذیل ضرب شده است.

در روزنامه چه عمل شد، عمل صحیح شد، ثبت دفتر، صحیح.

سجع مهرها:

۱. عبده محمدتقی الحسینی ۱۱۱۴ (مربع)

۲. و من یتوکل علی الله فهو حسبه امامقلی (مربع)

۳. افوض امری الی الله محمد علی (مریخ)

۴. لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده شاهقلى (۱۱۱۶)

۵. عبده رضا علی الرضا علی

۶. بنده آل محمد هاشم؟ ۱۱۱۶؟

۷. ثبت مهر اشرف شد (با تاریخ مبهم)

۸. ثبت مهر میمون شد.

در بالای قسمت انتهایی پشت سند یادداشتی با خط شکسته نستعلیق ممتاز متفاوت با متن سند دیده می‌شود که دارای القاب طولانی و نام اعتضاد السلطنة و اعتمادالدوله می‌باشد. زیر این سطر هم عبارتی به خط طغرا دیده می‌شود: «حسب الامر الاعلی از قرار نوشته [؟] قرابت و شوکت و اقبال پناه، عظمت و حشمت و جلالت دستگاه شهامت و دلالت انتباه، رکن اعظم دولت خلافت بنیان، پایه افخم سریر سلطنت توامان، عالیجاهی اعتضاد السلطنة... السلطانیه اصفیاهی اعتمادالدوله العلیه العالیه الخاقانیه ثبت مهر همیمون شد.»

[متن فرمان]

فرمان همایون شرف نفاذ یافت آنکه چون منظور نظر حق شناس و مکنون ضمیر مهر حقانیت اساس همواره رفاه حال کافه فقرا و رعایا و فراغبال عامه ضعفا و برابری می‌باشد لهذا در اینوقت که ارباب و رعایا و صاحبان بنیجه الکاء نایین بعرض رسانیدند که میرزا عبدالباقی کلانتر قصبه مزکوره [کذا] انواع بدسلوکی و جبر و تعدی خلاف حساب بایشان می‌نماید و از سلوک او راضی نیستند و سابقاً حسب الاحکام مطاعه کلانتری قصبه مزبوره بابا و اجداد نجابت و رفعت و معالی پناه نظاما میرزا ابوالبقاء ولد مرحوم میرزا محمد کافی نایینی نواده میرزا ابوالبقاء کلانتر سابق سابق مرجوع بوده و مشارالیه در نهایت خوش سلوکی است و قابلیت و اهلیت خدمت مزبور را دارد و به کلانتری او راضی و شاکرند و بر طبق ادعا مجله به مهر و تصدیق سیادت و فضیلت پناه نجابت و کمالات دستگاه منیجه السادات و النجبائی نظاماً للسیاده و الفضیله میرزا ابوالولی نواده مرحمت و غفران پناه میرزا رفیعا نایینی و شرافت و نجابت و رفعت و معالی پناه میرزا حبیب‌الله مستوفی قورچیان عظام و سایر اربابان و صاحبان جمع و بنیجه الکاء مذکور ابراز و استدعای خدمت مزبور باسم

مشارالیه و از سر کار اوراجه عراق و توجیه تصدیق نمودند که کلانتری قصبه مذکور سابقاً حسب الحکم مطاع در وجه مرحوم میرزا ابوالبقای نایینی و بعد از آن در وجه میرزا محمدطاهر نایینی مقرر شده بود و در ثانی الحال به موجب رقم اشرف صادره به تاریخ شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۱۴ به قید حسب الامر الاعلی بر طبق عرض و استدعای رعایا از ابتدای هفت ماه لوی نیل بتغییر میرزا محمد طاهر مزبور به میرزا عبدالباقی ولد میرزا افتخار شیخ الاسلام سابق آنجا مفوض و مرجوع گشته است و مستمر است و بنابراین حسب الاستدعای ارباب و رعایا و صاحبان بنیجه از ابتدای نیلان نیل کلانتری قصبه مذکوره را به تغیر میرزا عبدالباقی مزبور نجابت و رفعت و معالی پناه نظاماً للرفعه میرزا ابوالبقای مشارالیه مفوض و مرجوع فرمودیم که بواجبی به امر مزبور و لوازم آن قیام و اقدام نموده نوعی سلوک با کافه عجزه و زیردستان و ضعفا مسلوک دارد که همگی از حسن سلوک او راضی و شاکر بوده دعای خیر جهت ذات اقدس و وجود مقدس نواب همایون ما حاصل گردد و نگذارد که به هیچ وجه من الوجوه از اقویا ستمی بر ضعفا و زیردستان واقع شود و رفع ستم و محدثات نموده دست تسلط و تجاوز ارباب ظلم را از سر رعایا کوتاه ساخته الواط و اجامره و اوباش را منع نماید و آنچه به هر جهت در وجه کلانتران سابق مقرر بوده در وجه مشارالیه مقرر دانند و در هر باب شرح ارقام و احکام کلانتران سابق آنجا عمل نموده از مضامین آن تخلف نورزند سادات عظام و اهالی و صاحبان بنیجه و اعیان و کدخدایان و جمهور سکنه و عموم متوطنه الکاء مذکوره [کذا] و ملازمان دیوانی و غیر هم نجابت و رفعت العالی پناه مشارالیه را کلانتر بالاستقلال و الانفراد از خود دانسته از سخن و صلاح حسابی او که هر آینه باعث توفیر مال دیوان بوده باشد تجاوز نمایند و لوازم امر مزبور را مخصوص او شناسند و یک دینار و یک من بار بدون اطلاع او بتوجیه و تخصیص در نیاورند و بنیجه اخراجات خود را در حضور مشارالیه مشخص نموده به مهر او معتبر دانند و چون بنیجه ایشان به همه ساله عساکر منصوره مقرر است از عهده مالوجهات و حقوق دیوانی حکمی و حسابی خود موافق دستور و قانون حساب بیرون آرند به عذری موقوف ندانند و همه ساله در آن محل مزبور وجه همه ساله خود را از قرار تصدیقات دفتری و قبض سال [؟] مال از کلانتر مزبور تنخواه دریافت نمایند و کلانتر مزبور ریاست و کدخدائی قصبه و قرای مزبوره را حسب الرضای رعایای آنجا به هر کس که

راضی باشند مرجوع سازد و احدی به خود سر دخل در ریاست نمایند و در این باب قدغن دانسته از فرموده تخلف نوزند و در عهده شناسند. تحریراً فی شهر ربیع الثانی ۱۱۲۵

در مجموعه آثار موزه ملک که بیش از ۸۶۰ شی مختلف جدای از تمبرها و سکه‌ها در آن ثبت و ضبط شده فرمانهای متعددی به خانواده پدری حسین آقا ملک مربوط می‌شود که برخی از آنها در این فهرست آمده است. لیکن با توجه به اهمیت برخی از فرمانها، نگارنده این فهرست هرچند ناقص را صرفاً برای اطلاع محققان از وجود اینگونه اسناد تاریخی آورده تا محققان خود برای استفاده از این اسناد به این مجموعه مراجعه کنند. امید است در آینده هر یک از این فرمانها به مرور استنساخ شود و همراه اطلاعات پژوهشی دیگر در همین نشریه به چاپ برسد. لیکن تا زمانی که استفاده از مدارک این موزه برای محققان حکم مثل قوچ از هورنو بیرون کشیدن را دارد، به همین مقدار بسنده می‌شود. بسیاری از فرمانها نیز اطلاعات مکتوب به سیاق دارند و یا در برخی از آنها نوشته‌های مفصلی در ظهر سند دیده می‌شود که به دلیل آنکه اسناد از قاب خارج نمی‌شوند، نویسنده به این دست از اطلاعات راهی نبرده است. اطلاعاتی که به دلیل جنس کاغذ اسناد از روی سند هم به وجود آنها پی برده می‌شود.

فهرست فرمانهای موجود در خزانه موزه ملی ملک (براساس شماره ثبت موزه)
۳۲. فرمان شاه صفی: آغاز آن و متن فرمان با مرکب سیاه نوشته شده، مهر شاه صفی در بالا با تاریخ ۱۰۳۸: هست از جان غلام شاه صفی.

فرمان همایون آنکه درینوقت بنابر عنایت بیغایت شاهانه [اندازه سند] ۳۱/۳×۳۰/۲cm (اعطای اعمال دماوند به سیورغال ابدی میرشاه میرمین باشی)

۴۶. نسب نامه میرمحمدعلی ساکن اصفهان به خط نسخ. شاه سلیمان این نسب نامه را که به میرمحمدباقر المشتهر به داماد و از آن به حضرت رسول میرسدرا تصدیق کرده است. مورخ ثمانون بعد الف، ۳۶/۷×۳۹/۲cm

۴۸. فرمان ناصرالدین شاه به مرحوم مهدی ملکالتجار مورخ رجب ۱۲۶۵، ۵۶/۳×۸۲/۵cm

۴۹. فرمان محمدشاه در باب اعطاء لقب ملکالتجار به آقا مهدی تاجر تبریزی، مورخ ۱۲۵۳.

۵۱. فرمان ناصرالدین شاه در باب اعطای یک قطعه نشان سرهنگی از رتبه اول با

- حمایل سفید به آقا مهدی ملک التجار، مورخ ذیقعدہ ۱۲۶۹، ۶۸/۲×۵۱/۸cm، ۵۲. فرمان اعطای یک قطعه نشان سرخ از مرتبه دوم یاورى به ملک التجار مهدی تبریزی از طرف محمدشاه قاجار، مورخ ۱۲۵۳، ۶۱/۴×۴۷/۲cm، ۵۳. فرمان ناصرالدین شاه در باب اعطای لقب ملک التجار به آقا محمد کاظم فرزند آقا مهدی قبل از فوت پدرش، مورخ ۱۲۸۷، ۶۹×۵۶/۳cm، ۷۲. فرمان واگذاری قریه آب سرد دماوند و مزارع آن به اشرف خان دماوندی با مهر «افوض امری الی الله عمل محمد»، ۴۳/۵×۳۱/۱cm، ۸۵. فرمان راجع به مطالبات ورثه میرشاهمیرمین باشی دماوندی که از رعایای کن و سولقان وصول شود و بایشان داده شود، در زیر فرمان دادخواست ورثه میرشاهمیر نیز نوشته شده، مورخ جمادی الاولی ۱۰۶۹
- آغاز: حکم جهان مطاع شد آنکه رفعت و معالی پناه طهمورث بیک داروغه...
۴۰/۳×۳۰/۸cm
۸۶. فرمان شاه سلطان حسین صفوی به میرزا محمد هاشم مین باشی دماوندی سجع مهر شاه با تاریخ ۱۱۲۵، ۳۷×۳۱cm
۸۷. فرمان شاه سلطان حسین صفوی به میرزا سید مرتضی وزیر یزد بانکه میرزا سید مرتضی با برادرزاده اش میرزا رفیع الدین محمد به سفارت دربار پادشاه گورکانی هند می رود سجع مهر شاه با تاریخ ۱۱۲۵، ۵۴/۷×۳۰۷cm
۸۸. فرمان تیول قریه مزدیانکلا از بلوک لالاباد به اشرف خان دماوندی، مورخ ۵ شعبان ۱۱۱۹، ۴۰×۳۰/۲cm
۸۹. فرمان شاه سلیمان صفوی به میرزا غیاث مین باشی. «حکم جهان مطاع شد آنکه چون در اینوقت مقرر فرموده ایم میرزا غیاث مین باشی باتفاق نایبان خود روانه گرجستان شوند» مورخ ربیع الاول ۱۰۸۵ سجع مهر شاه سلیمان صفوی، ۳۱×۳۱cm
۹۰. فرمان شاه عباس اول با شروع «فرمان همایون شد آنکه سیادت و رفعت پناه عزت و تعالی دستگاه میرمیران ملک دماوند» مورخ شعبان ۹۹۵، ۴۰/۲×۳۱cm
۹۱. فرمان سابق الذکر مربوط به نائین
۹۲. فرمان شاه عباس ثانی «فرمان مطاع شد آنکه جماعت مزکروه [کذا] ضمن مبلغ سی و پنج تومان تبریزی نقد...» سجع مهر: بنده شاه ولایت عباس ثانی - تاریخ ۱۰۷۴، ۵۲/۲×۳۰/۴cm
۹۳. فرمان شاه عباس ثانی در اعطای سیورغال گرمسار به امیرشاه میر و امیر

زین العابدین «... چون از تصدیق متوفیان عظام معلوم و مستفاد می‌شد...» با تاریخ
۱۰۵۱ در سجع مهر

۸۲۶. قبالة ازدواج عزت‌الدوله خواهر ناصرالدین شاه با میرزا تقی خان امیرکبیر
۱۳۵×۱۰۰cm

۸۶۱. فرمان از طرف ناصرالدین شاه بوسیله میرزا فضل‌الله وزیر نظام جهة اعطای
یک ثوب کلیجه از ملبوس شاهانه بواسطه خدمات صادقانه آقای مهدی ملک التجار که
در آذربایجان انجام داده، شهر شوال ۱۲۷۲
فرمانهای زیر بر اساس شماره پشت قاب فرمان هستند.

۱۹. فرمان ناصرالدین شاه به مؤیدالدوله فرمانفرمای خراسان و سیستان در استرداد
مزرعه محمودآباد و بردو به علی خان جامی، مورخه ۱۳۱۱
۱۹/۱. فرمان ناصرالدین شاه در پذیرش شرفیابی موسیو بوده وزیر مختار فرانسه،
مورخ ۱۲۷۳

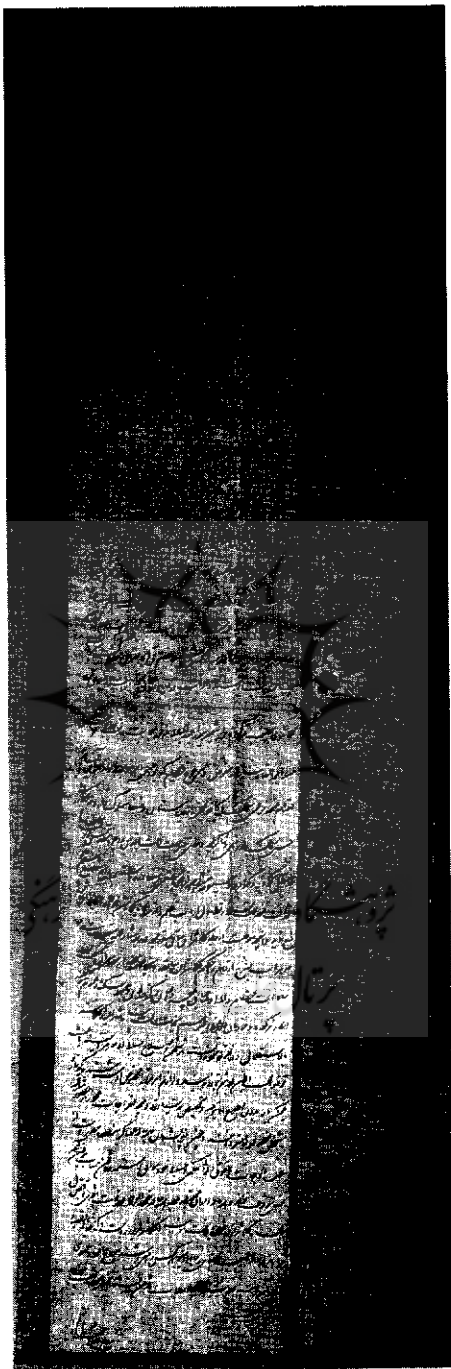
فرمان مظفرالدین شاه به رکن‌الدوله در واگذاری قریه محمودآباد به نقد علی خان
جامی، مورخ ۱۳۱۴
۸۵۷. فرمان احمدشاه درانی در خدمت‌گیری ۵۰ نفر از جوانان ایلات جهت
استحفاظ قلعه هرات، ۱۱۶۷

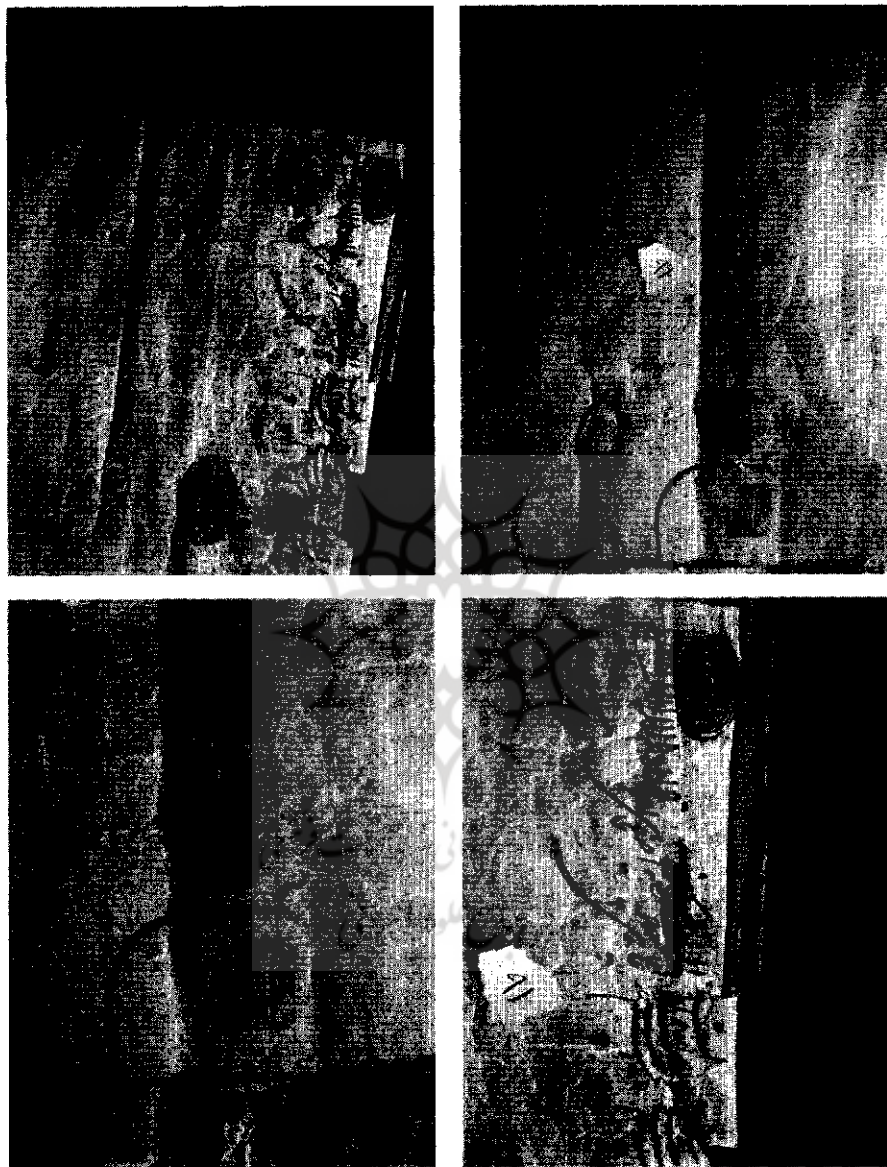
۸. فرمان ناصرالدین شاه به شهاب‌الملک در استرداد مزرعه محمودآباد و بردو به
علی خان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سال مایع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها

۱. اصطخری، ابوسعید ابراهیم، به اهتمام ایرج افشار، علمی فرهنگی، تهران، ۱۳۶۸.
۲. خودداری نائینی، سعید، دیوارنگاره‌های کاخ نائین (خانه پیرنیا)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر،
دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۳. افشار، ایرج، پنجاه یادگار از نائین، مجموعه مقالات یادنامه پیرنیا، به کوشش اکبر قلمسیاه، انتشارات
دانشگاه یزد، ۱۳۸۱.

مهر ظہر سند

دورہ جدید، سال ششم، شمارہ دوم، تابستان ۱۳۸۷ (پاڻی ۴۱)